

Г. Д. Садоўская

БАЛОТА Ў ЛЮСТЭРКУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ І ЭТНАКУЛЬТУРЫ

Балота ў сваім асноўным, намінацыйным значэнні — гэта «нізкае багністае месца, звычайна са стаячай вадой і вільгацелюбівай расліннасцю» [8, с. 80]; часта — рэшткі колішніх азёр, якія захавалі спецыфічныя назвы: *Балваны, Кравяное балота, Паганскае балота, Каралеўскае балота, Белае балота, Шведава балота* і інш. [1, с. 80]. На Беларусі балоты складаюць даволі значную частку яе ландшафту, таму Беларусь здаўна характарызавалася як «краіна балот і лясоў». Не выпадкова, відаць, і тое, што ў беларускіх гаворках прысутнічае багаты сінанімічны рад да слова *балота* — гэта *алёс, багна, бездань, віць, валага, волага, гаць, гала, дрыгва, дрыгвянік, імішара, імішарына, імішарышча, машара, мраіва, мроіва, мярэча, небель, нетра, ройста, слата, тапіла, тхлань, твань* і інш. Як слушна адзначае І. А. Чарота ў сваёй манаграфіі «Пошук спрадвечнай існасці», «у дачыненні да іншых відаў ландшафту падобнае не назіраецца» [10, с. 108]. У нашай рэспубліцы каля сямі тысяч вялікіх і малых балот, найбольшая колькасць якіх знаходзіцца на Палессі. З другой паловы XX ст. вядзецца асушэнне балот, якія пераўтвараюцца ў палі. На іх месцы здабываюць торф на ўгнаенне і паліва, што адлюстравана ў такіх беларускіх парэміях, як *Даўней балоты нас марнавалі, цяпер з балота хлеб дасталі; Цяпер у нас і балота — золата*.

У зборніках беларускіх прыказак і прымавак намі было вылучана больш за 60 устойлівых адзінак, у якіх кампанент *балота* рэалізуе разнастайныя нацыянальна-культурныя канатацыі і адлюстроўвае цэлы спектр уяўленняў нашых продкаў пра балотную стыхію, што дало нам у сваю чаргу магчымасць згрупаваць аналізуюемыя выразы ў некалькі семантычных груп.

Першая — гэта парэміяна-семантычная група, у якой балота ўспрымаецца як месца жыхарства чорта (нячысціка), небяспечнае, пагібельнае месца, а ў пераносным сэнсе — спрыяльныя ўмовы і магчымасці рабіць штосьці нядобрае, напрыклад: *На кожнае балота чорт знойдзецца; Дзе балота, там чэрці; Балота без чорта не бывае; Чэрці без балота, а балота без чарцей не будзе; Было б балота, а чэрці знойдуцца; Абы дрыгва, то чэрці будуць* (г. зн. калі ёсць умовы, магчымасці рабіць што-небудзь нядобрае, то знойдуцца і тыя, хто пакарыстаецца гэтымі ўмовамі, магчымасцямі); *Чаго, чорце, у балоце сядзіш? — Бо прывык; Як чорта ні хрысці, кажа: «У балота пусці»; Не з вялікага балота чорт; У ціхім балоце чэрці водзяцца* (г. зн. ціхі, знешне пакорлівы чалавек здольны на нечаканыя, неспадзяваныя ўчынкі); *Аднаго балота чэрці* (г. зн. аднолькава дрэнныя = абое рабое); *Выпацкаўся, як чорт балотны; Калоціць, як чорт балота; Ададаў, як у балота кінуў* і інш.

Вылучаная ў парэміялагічным кантэксце нацыянальна-культурная канатацыя лексемы *балота*, натуральна, адлюстроўвае факт, што даўней балоты для большай часткі насельніцтва Беларусі былі сапраўды глухімі і пагібельнымі месцамі і лічыліся, паводле народных паданняў, прытулкамі нячыстай сілы. Балота сімвалізавала ў народнай свядомасці нават царства д'ябла. Паводле старажытных павер'яў, ён і яго анёлы пасля няўдалага паўстання супраць Бога былі скінуты з неба на зямлю, дзе трапілі ў балота, лес, поле, паселішчы людзей. Тыя з іх, што трапілі ў балота, найбольш ва-рожа ставяцца да чалавека.

Паходжанне балот апісваецца і ў шматлікіх касмаганічных беларускіх паданнях, згодна з якімі, «Бог пачаткова стварыў зямлю пасярод пракаветных водаў гладкай, роўнай, шырокай і ідэальна круглай. Але чорт, які пры гэтым прысутнічаў і нават здабыў з глыбіні водаў насенне зямлі, прыхаваў крышачку гэтага насення ў роце, каб потым паспрачацца з Богам у здольнасцях да стварэння. Ды нечакана зямля пачала разрастацца ў яго чэраве, і чорту не засталося нічога, як пачаць выблёўваць гэтае насенне. Там, дзе ўпала чортава насенне, і ўтварыліся азярыны ды парослыя ніцымі лозамі балоты і багніскі» [5, с. 39–40], пра што гаворыць прымаўка *Трасіны, балоты — чортава кархавенне*. Такім чынам, балота — гэта і тое, што стварыў чорт і над чым ён уладарыць, напрыклад: *Чорт балота запаліў, няма каму тушыць; Хацеў чорт балота запаліць, але гарэць не хоча*.

Касмаганічная сімволіка балота звязана і з рэальнымі яго ўласцівасцямі — гэта беспарадкавая сумесь зямлі і вады, першасных элементаў, з якіх утварыўся будучы Космас. Таму балоты — улюбёныя месцы бытавання розных нячысцікаў, якія пераймаюць функцыі антаганіста Бога ў акце стварэння [5, с. 39–40]. Але сярод гэтых нячысцікаў таксама назіраецца пэўная спецыялізацыя: так, вылучаюцца, напрыклад, *багнік, балотнік, балаціук, аржавень, кадук, лознік, лазавік, цмок (чмок)* і інш. Узгадаем і беларускі выраз — *Як балота курыць, то балаціук цямрыць, а як балота плюшчыць, то балаціук няшчыць*, які адлюстроўвае натуральную залежнасць балотных духаў ад тых працэсаў, якія адбываюцца з балотам, напрыклад: «Найбольш багнік баіцца асушэння, калі вычэрпваюць багністую грязь на паліва ці ўгнаенне. У сухое лета, калі багна дзе-нідзе гарыць, паўмёртвы багнік мучыцца на дне свайго жытла ў чаканні дажджу і ручаінаў» [5, с. 38]; «Калі сыходзіць вада, нячысцік гіне, не ў стане выбрацца, і жытло робіцца яму магілаю. Парэшткі балотніка зліваюцца з зямлёю і служаць угнаеннем — адным нячысцікам робіцца меней, бо ўсе яны вечна самотныя кавалеры» [5, с. 40].

Да ўсяго сказанага варта, відаць, дадаць яшчэ тое, што для намінацыі багністай бяздоннай прорвы ў беларускай мове выкарыстоўваюцца такія сінанімічныя фраземы, як *чортава акно* і *чортава вока* [3, с. 409].

У другой вылучанай намі групе парэмій *балота* перадае такую канатацыю, як роднае месца, дом, месца жыхарства або паходжання; а таксама штосьці найбольш блізкае і дарагое, прывычнае, сакральнае месца, напрыклад: *Ведае кулік сваё балота; Кожны кулік на сваім балоце вялік; Жаба квокча, сваё балота хваліць* (тут *балота* — штосьці найбольш блізкае, дарагое); — *А як жа табе ў балоце? — Як прывык, дык і добра* (г. зн. прывычка прывязвае чалавека да родных мясцін, не заўсёды прывабных для іншых людзей); *Гэта кулік вялікага балота* і інш.

Дадзеная нацыянальна-культурная канатацыя шчыльна знітавана, на нашу думку, з асэнсаваннем багны як аднаго з архетыпаў Беларусі, у выніку чаго балота і набывае сакральнае значэнне. Па меркаванні І. А. Чароты, «прыродна-геаграфічныя рэаліі паасобку ці ў сукупнасцях замацоўваюцца як пэўныя знакі тэрыторый, дзяржаў і насельнікаў іх таксама, бо ўжо яны нясуць гэтыя рэаліі як найбольш характэрныя (а часам стэрэатыпныя) уяўленні пра свой родны кут, „вобраз радзімы“» [10, с. 107]. Адсюль і азначэнні кшталту *стэпавыя людзі, горныя, тундравыя* і інш. Падобнае азначэнне беларусам дае І. Мележ праз назву агульнавядомага рамана «Людзі на балоце».

Акрамя таго, балоты былі ў даўнейшыя часы аб'ектам асаблівай увагі і пакланення, і гэта цалкам заканамерна: культ балота, пакланенне яму — гэта і ёсць культ вады як сімвалу ўрадлівасці. Апроч балот, нашы продкі абагаўлялі азёры, крыніцы, студні, рэкі (гл. больш дэталёва: [7]). Пра культуравую ролю балот у старажытнасці сведчаць і такія іх назвы, як *Бажніца, Капішча, Святое, Свяцец, Святая Лаза, Паганскае, Дзедава* і інш. [5, с. 40].

Маюцца і рэальныя падставы для становага асэнсавання балота як месца-аб'екту: пад ударамі пастаянных хваляў качэўнікаў з усходу — готаў, гунаў, венграў, печанегаў, татар — славянскія плямёны з поўдня, з Дуная, беглі ў лясы і балоты і бараніліся, хаваліся ў іх.

Трэцяя вылучаная намі група парэмій перадае прамое, намінацыйнае значэнне лексемы *балота*, напрыклад: *Вароны на балоце — будзе гаспадар на рабоце; Шчыруе, як бусел на балоце; Даўней балоты нас марнавалі, цяпер з балота хлеб дасталі; Цяпер у нас і балота — золата* (г. зн. пасля правядзення меліярацыйных работ там, дзе было балота, стала ўрадлівае поле).

У чацвёртай групе ўстойлівых выразаў *балота* — гэта смецце, бруд, плёткі і да таго падобныя «нячыстыя» рэчы, напрыклад: *Золата і ў балоце свеціцца* (г. зн. добрае, вартае нідзе не траціць сваіх якасцей, усюды прыкметнае); *Нясе мох з балотам* і інш.

Вылучаная канатацыя, як і ўсе папярэднія, суадносіцца з пэўным фрагментам народных уяўленняў пра балота як штосьці «нячыстае». Так, напрыклад, існаваў звычай адносіць на балота і выкідваць «нячыстыя» рэчы (адзенне памерлага, смецце і да т. п.). У балота выкідалі гаршчок з вадою, з якога абмывалі нябожчыка; на балота выкідалі смецце, якое назбіралася

ў хаце падчас Калядаў, каб не было пустазелля ў полі; балота магло стаць месцам пахавання «нячыстага» нябожчыка — самагубцы [5, с. 40].

Акрамя прыведзенай вышэй класіфікацыі, якая перадае пэўныя нацыянальна-культурныя канатацыі кампанента *балота* ў складзе ўстойлівых выразаў, прыказкі з аналізуемым кампанентам магчыма размеркаваць па групам і па іншаму крытэрыю — паводле іх тэматычнай скіраванасці. Так, тэматычная класіфікацыя парэмій з кампанентам *балота* ахоплівае такія пласты, як:

1) працоўная дзейнасць, гаспадарлівасць і прыкметы, звязаныя з працоўным календаром беларуса; надвор'е: *Вароны на балоце — будзе гаспадар на рабоце; Летам цэбар вады, а лыжка балота, а ўвосень лыжка вады, а цэбар балота* (такім чынам кажуць пра дажджы і іх вынікі);

2) сям'я і радня, пэўныя працэсы ў грамадстве, у калектыве: *У балоце не без чорта, а ў роду не без выроду* (г. зн. у калектыве заўсёды ёсць і такія чалавек, які сярод іншых вылучаецца сваімі дрэннымі якасцямі); *Золата і ў балоце свеціцца*;

3) жыццёвы вопыт чалавека і грамадства, як станоўчы, так і адмоўны: *З чужога каня і ў балоце ссядаюць; Ведае кулік сваё балота; Каму як балота, а каму як золата; Галота хоць у балота* (выраз — сінанімічны шырока вядомаму рускаму *Кто не рискует — не пьёт шампанского* і абазначае 'калі чалавеку няма чаго губляць, то яму нічога не каштуе адважыцца на ўсё, нават на рызыку'. Гаворыцца (часцей з іроніяй або жартам), калі хто-небудзь прымае якое-небудзь рашэнне (звычайна смелае) або ўжо нешта зрабіў); *Рынуўшы ў балота, не конь вінен; Кожны кулік на сваім балоце вялік; Кожны кулік сваё балота хваліць; Не конь, што ў балота ўцягне, а што выцягне; Срэбра і золата ідзе ў балота; Як у балота ўкінуў*;

4) сварлівасць, прыдзірлівасць, празмерная цікаўнасць: *Чорт балота запаліў, няма каму тушыць; Дзе балота, там чэрці; Абы дрыгва, то чэрці будуць; Балота без чорта не бывае; Было б балота, а чэрці знойдуцца*;

5) абыякавасць, безгаспадарлівасць: — *А як жа табе ў балоце? — Як прывык, дык добра; — Чаго, чорце, у балоце сядзіш? — Бо прывык*;

6) самахвальства, балбатлівасць, пляткарства і да т. п.: *Гэта кулік вялікага балота! Жабка квокча, сваё балота хваліць; Не з вялікага балота чорт; Нясе мох з балотам; Шлёп у балота, а людзі скажуць: п'яны быў — у балота лёг*;

7) недаверлівасць, хітрасць, махлярства і іншыя адмоўныя якасці і ўчынкі чалавека: *У ціхім балоце чэрці водзяцца*.

8) меліярацыя: *Даўней балоты нас марнавалі, цяпер з балота хлеб дасталі; Цяпер у нас і балота — золата*.

Такім чынам, семантычны аналіз комплексу парэміялагічных адзінак з кампанентам *балота* і адпаведнага дадзенаму канцэпту фрагмента духоў-

най культуры беларусаў (міфаў, павер'яў, паданняў, звязаных з балотам) дазваляе нам гаварыць пра амбівалентнае стаўленне нашага народа да балотнай стыхіі. З аднаго боку, балотная стыхія — гэта адзін з архетыпаў Беларусі (лясістага і балоцістага краю), роднае месца, дом, месца жыхарства або паходжання, штосьці найбольш блізкае і дарагое, прывычнае, сакральнае месца; з іншага ж боку, балота — месца жыхарства чорта (нячысціка); тое, што стварыў чорт і над чым ён уладарыць; небяспечнае, пагібельнае месца, а ў пераносным сэнсе — спрыяльныя ўмовы і магчымасці рабіць штосьці нядобрае; балота — смецце, бруд, плёткі і да таго падобныя негатыўныя рэчы, з ім звязана сімволіка трывогі, здрады, застою, марных намаганняў, крызісу (гл., напрыклад, пераноснае значэнне лексемы *балота* ў тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы: «усё, што характарызуецца застоем, бяздзейнасцю, маральным падзеннем» [8, с. 80]).

Так або інакш балота па сёння застаецца адвечным і адметным складнікам беларускай мадэлі свету, а таму ўстойлівыя моўныя выразы з кампанентам *балота* ахопліваюць разнастайныя тэматычныя пласты і адлюстроўваюць розныя бакі жыцця і дзейнасці беларускага чалавека: народная афарыстыка з кампанентам *балота* мае надзвычай шырокі тэматычны ахоп — гэта і працоўная дзейнасць, гаспадарлівасць, і прыкметы, звязаныя з працоўным календаром беларуса; надвор'е; сям'я і радня, пэўныя працэсы ў грамадстве, у калектыве; жыццёвы вопыт чалавека і грамадства, як станоўчы, так і адмоўны; маральны партрэт чалавека (сварлівасць, прыдзірлівасць, празмерная цікаўнасць, абьякавасць, безгаспадарлівасць, самахвальства, балбатлівасць, пляткарства, недаверлівасць, хітрасць, махлярства і іншыя адмоўныя якасці і ўчынкі чалавека).

Сёння ўжо агульнавядомым з'яўляецца тэзіс пра тое, што адрозненні ў культурах могуць прывесці да таго, што ў розных мовах словы з тоеснай прадметнай суаднесенасцю (дэнататыўнай семантыкай) могуць адрознівацца эмацыянальна-ацэначнымі адценнямі і асацыяцыямі, якія паходзяць з калектыўнай свядомасці асобнай лінгвакультурнай супольнасці (канатаўнай семантыкай). Тое ж можна назіраць і ў дачыненні да аналізуемага намі канцэпту *балота*. Так, напрыклад, венгерскі лінгвіст Ф. Пап адзначаў адрозненні ў асацыяцыях, звязаных з вобразам багны ў розных мовах. Калі ў венгерскім успрыняцці балота выклікае ўяўленні аб тленні, то ў фінскай мове балота — гэта штосьці «даволі добрае»: вядомы фінскі вучоны параўноўваў у лекцыі фінскую мову з балотам, «у якім, нібыта старыя дрэвы, стагоддзямі захоўваюцца старажытныя словы. Такім чынам, для яго балота — „добрае, спрадвечнае“, з ім можна параўноўваць родную мову, яно не столькі сімвал тлення, колькі месца захавання» [9, с. 368–369]. Вобраз балота ў люстэрку беларускай мовы і этнакультуры мы і імкнуліся раскрыць у нашым даследаванні.

ЛІТАРАТУРА

1. Беларуская міфалогія: энцыклапедычны слоўнік. — Мінск, 2004.
2. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склад. Ф. Янкоўскі. — Мінск, 1992.
3. *Лепешаў І. Я.* Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў. — Мінск, 2004.
4. *Лепешаў І. Я., Якаўцэвіч М. А.* Тлумачальны слоўнік прыказак. — Гродна, 2011.
5. Міфалогія беларусаў: энцыклапедычны слоўнік / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. — Мінск, 2011.
6. Прыказкі і прымаўкі: у 2 кн. / пад рэд. А. С. Фядосіка. — Мінск, 1976.
7. *Садоўская Г. Д.* Вада — жывая разумная субстанцыя: этналінгвістычны эцюд // Восьмыя Карповские научные чтения: материалы Международной научно-практической конференции, 14—15 марта 2014 г., Минск. — Минск, 2014. — С. 124—128.
8. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. — Мінск, 2005.
9. Фонетика. Фонология. Грамматика: к семидесятилетию А. А. Реформатского. — Москва, 1971.
10. *Чарота І. А.* Пошук спрадвечнай існасці: беларуская літаратура XX стагоддзя ў працэсах нацыянальнага самавызначэння. — Мінск, 1995.